

Сан атоочтун Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы орду

Сан атоочтор кыргыз тилинде сан жагынан чектелүү болгону менен кепте активдүү колдонулат. Алардын негизги кызматы – аныкталгычка аныктык жана тактык киргизүү. Бул аркылуу сөйлөмдөгү ойго жалпы толуктоо киргизилет. Сан атооч сөздөр ушул белгилери боюнча сын атооч сөздөр окшошуп кетет. Ошондуктан стилистикалык планда сан атооч сөздөр функционалдык жактан кепте жиктелгендиги менен өзгөчөлөнөт. Натыйжада сан атоочтор да турмуштун эң зарыл тараптарын билдирүүчү сөздөр катары кепте өзгөчөлөнүп стилистикалык сапатын ачат.

Сан атоочтор башка сөз түрүндөгү сөздөр сыяктуу биринчи кезекте функционалдык аспектиде эң чектелип колдонулат.

Профессор Т.Аширбаев сан атооч сөздөрдүн түрдүү стилдерде колдонулушуна айрым-айрым токтолгон.

1) Ушул күз эки жыл эң кыйын кийин, мен кайра мектепке жөрө баштадым. (Жамийла, 189-б.)

Бул сөйлөмдө Алтынайдын эки жыл сабакка келгендигин тастыктап жатат. Эсептик сан эки деген сөздү колдонду.

2) – Ой, мен айтпай жердем белем! Мына эми, бот Олжобай атасына шерменделик иш болбодубу? Бол аттангыла, жеткен эле жерден тентиген ит чала казакты жыга чаппасам, атым эчын, мейли он жыл мойнумда, бирок кыргыздын Олжобайдын катындарын талоонго бербейбиз. (Жамийла, 192-б.)

3) биз башынан эки ай жанаша турабыз. эч кез дубалы мыктап салынган, мечит жактагы дөбөчөдө турган бак-дарактуу короолор ошол биздики. (Жамийла, 196-б.)

биринчи экинчи сөйлөмдөрдөгү эсептик сандар он, эки, эч бул чыгармада өз-өз орду менен колдонулуп жылдын, айдын, дубалдын санын көрсөтүп өзүнчө стилдик маани түс берүүдө.

Эсептик сан атоочтор, сан атоочтун калган түрлөрүнөн салыштырганда, кыргыз адабий тилинин бардык стилдеринде колдонула бере тургандыгы менен айырмаланат.

Илимий иш кагаздар стилдеринде жана публицистикалык стилде расмий жанрларында эсептик сан атоочтор нумеративдик сөздөр менен кошо келет жана сөйлөмдөгү ойго аныктык, тактык зарыл болсо расмийлөөчү маанилерди киргизет.

Сан атоочтор дайыма конкреттүү санды көрсөтүп бербейт, башкача айтканда, айрым аффикстер жана айрым сөздөр менен биргеликте анык эмес маанини да туюнтат. Мындай өзгөчөлүк бир сан атооч сөзүнөн тиешелүү. Бир сан

атоочу жалаё гана заттын санын билдирбей, божомолдоо, белгисиздик маанилерин туюнтууда къркым жана с\йльш\ стилдеринде стилистикалык боектуу сьз катары керектелет: Айланып келип бир пикирге такалам: болгон чындыкты бала туура т\ш\н\ш \ч\н мен ага жалгыз гана анын тагдырын эмес, б\т заманымдын тарыхын, ьткьн кеткендер жьн\ндь, ьз\м жьн\ндь, баарына к\бь болгон, касиетт\ талаам, сен жьн\ндь, ал т\г\л ушул кезде эчтекеден бейкапар минип ойноп ж\ргьн велосипеди жьн\ндь айтып беришим керек. Балким мына ошондо гана туура болор. Турмуш баарыбызды **бир** т\й\нгь баланыштырып, камырдай жууруп салган турбайбы: эчтекесин кошумчалай албаймын. (Саманчынын жолу, 48-б.).

Автор бир деген эсептик санды бер\ менен Толгонайдын миё бир т\рк\н кыялын, окуяларын пикирлерин берген. Ыткьн к\ндьр жьн\ндь кабар бер\ максатында чектеп айтты.

- Ооба, ыйлабасын деп бир сындырым нан берип коюшчу. (Саманчынын жолу, 48-б.). Жазуучу бир деген эсептик санды бер\ менен нандын ьлчьм\н кьрсьт\п, ошол учурдагы эл турмушун да Толгонайдын кеби аркылуу берди. Ал \й жьн\ндь ьз\нчь т\т\н болуп саналып, мал оокаты, чарбагы бьльк болгону менен, чынында биз баарыбыз бир \й-б\ль болчубуз. Алардын да эки уулу аскерде. Улуусу – Садык жаёы эле келинчек алганда кетти. (Жамийла, 140-б.).

Автор **бир** сан атоочту колдонуу менен Сейиттин кеби аркылуу туугандык жагын баса белгилеп, Садыктын ата-энеси жьн\ндь кабарлап т\ш\нд\р\дь.

Окумуштуулар Б.Орузбаева, С.Кудайбергеновдор тьмьндьг\дьй деп баса белгилешет: Кьркьм чыгармаларда тарыхый реалдуулукту туюнтуу же улуттук колеритти бер\ максатында архаикалык эсептьь системасын пайдалануу сейрек болсо да кездешет. Мындай эски эсеп системасын Т.Сыдыков «Темир» повестинде тьмьндьг\чь колдонот. Калыбектин оозунан бул жооп ьерилгенден кийи, анын чакан \й\н\н тьр\ндь бирдин \ч\ болуп олтурушкан кишилер топторун бузушпай орундарын т\зьп олтуруштары мененилеген тосуп баягы кумгандан Г\лай булардын колдоруна суу куйду. (Т.С.)

Мындагы **бирдин \ч** деген эсептьь системасы «беш» дегенди билгизет: /йдь Калыбек аялы менен Темир энеси менен Г\лай болгон, б.а., беш киши отурган болчу. /1/. (Б.Ъ.Орузбаева, С.Кудайбергенов Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология.

-Ф.: Кыргыз мамлекеттик окуу-педагогикалык басмасы, 1964, 140-б.)

Бирдин \ч деген сан атооч беш деген т\ш\нкт\ туюнтарын окумуштуу Н.Чечейбаева далилдейт. «Мында «**бирдин \ч**» (ч\кь) – «беш» деген маанини билдирет. Ал эми «алты» деген санды «бирдин \ч\ бир ч\кь» деген сьз айкаштары билдирет» - деп кьрсьткьн. /2/. (Н.Ъ.Чечейбаева Кыргыз тилиндеги сан атоочтор, Ф., 1978, «Илим» басмасы, 7-8-б.)

Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында «бир тогуз» тибиндеги аргаикалык эсептик сан атоочту колдонот: Къркс\з, калпсыз кылып, \ч тогузду жасагандай къръ ... урунган киши кубангыдай кылып, \чт\ гана жаса; Эки тогуз чъйчък, бир тогуз чара аяк кырдым.

К.К.Юдахин «Кыргызча-орусча създ\ктъ» бул сан атоочко атайын токтолбосо да «тогуз» макаласында тъмънк\дъй чечмелейт: «Тогуз» 2 ист. Деветка»подношении или штраф в количестве девяти голов чката. Демек, бир тогуз-тогуз, эки тогуз-он сегиз, \ч тогуз-жыйырма жети деген сандык т\ш\н\ктърд\ туюнтат.

Кыргыз эли жылкынын, уйдун, бугунун жана тън\н жашын аныктоодо сан атооч менен кошо «асый» съз\н кошо айтат. Мисалы: бир асый, \ч асый. Мындай эсептъ системасында асый деген създ\н тз\ беш деген сандык т\ш\н\кт\ туюнтат да андан мурда келген сан атоочту търткъ кошуп, ошол жаныбардын жашы чыгарылат:

Азыр отуз асыйга жакындап, бар келбети чымыраган к\чкъ толуп, жетилип турган кези. (Ч.А.) Бороондуу Каранардын жашы отуз търт жашка жакындап калганын Ч.Айтматов улуттук колоритти сактаган аргаикалык эсеп системасы боюнча жогоркудай туюнтуп, эстетикалык эффект жаратты.

Эсептик сан атоочтор сан атоочтун калган т\рлър\нъ караганда адабий тилдин стилдеринде активд\ колдонулгандыгы менен кескин айырмаланып турат.

Иреттик сан атоочтор адабий тилдин бардык стилдеринде колдонула берет жана текстте заттын иреттик же кыймыл аракеттин аткарылуу катарын туюнтат. Иреттик сан атоочтор **-ынчы (нчы)** м\чъс\ улануу менен т\з\лт.

1. Анын \й\ суунун аркы маёдайында **экинчиси** бригаддын къчъс\ндъ. (Биринчи мугалим, 6-бет). Экинчиси деген иреттик сан атоочту катыштырып Д\йшънд\н \й\н\н каерде экендигин тактап кърсът\дъ.

2. ... Бул иш **1924-жылы** болгон. Ооба, мен жакшы билем, так ошол жылы. (Биринчи мугалим, 6-бет). Автор 1924-жылы леген иреттик сан атооч аркылуу айылдагы Д\йшънд\н мектебинин ачылган жылын тактоодо.

3. Ал \ч бир тууган силердин балдарыёар экенин баягыда, Субанкул ушул жерге **биринчи** жолу трактор айдап келгенде билдим. (Саманчынын жолу, 52-бет). Жер эне менен Толгонайдын диалогу аркылуу Субанкулдун биринчи трактор айдап келгендиги жън\ндъ баяндайт. Биринчи деп чек коюу аркылуу берет.

4. Жыйын-теримдин **биринчи** к\н\ тз\нчъ эле майрам эмеспи. (Саманчынын жолу, 56-бет). Бул жерде биринчи деген иреттик сан атооч катышып ошол майрам к\нд\н болушун с\ръттъдъ.

Къркъм стилде татаал сан атоочтун башында келген бир саны т\ш\нд\р\л\п айтыла берет.

Жамдама сан атоочтор сан жагынан этъ аз. Алар с\йлъш\ стилинде жана къркъм чыгармаларда кеѝри колдонулат. Китеп стилдеринде этъ сейрек пайдаланылат. Сан менен заттык т\ш\н\кт\ жамдап кърсът\п, канчоо?, нечътъ? Деген суроолорго жооп берет. Жамдама сан атоочтор эсептик сандарга **-ътъ, -оо** м\чълър\ улануу менен т\з\лтъ. Жак м\чълър уланганда тъмъндъг\дъй ызгърът. Жак м\чълър уланганда тъмъндъг\дъй ызгърът бирътъб\з (с\ѝър, с\здър) Экътъб\з (с\ѝър, с\здър), алтообуз (суѝар, суздар) ж.б. Ч.Айтматовдун повестеринде жамдама сан атоочтордун берилиши.

1. Карасам \ч уудлум **\чътъ** теѝ бирин-бири кармашып, трактор айдаган атасынын жанында келе жатышат. (Саманчынын жолу, 53-бет). Автор \чътъ деген жамдама сан атооч аркылуу Толгонайдын кубануу менен балдары жън\ндъ айткан сътз\н берет.

2. Касымго – тз\нчъ болуп калды – деп ичимден т\гълдъп жаттым, жаз чыгары менен келинчеги **экътъ** бъл\н\п, \й-жай к\т\п кетишет. (Саманчынын жолу, 59-бет). Балдарынын келечегин ойлогон Толгонай экътъ деп келинчегин кърсътъ айтып тз\ къѝ\л\ндъ тынууда. Автор каармандардын кебинде пайдаланды.

3. салдатты да туугандары бир жакка эрчитип кетишти окшойт, короонун ортосунда жеѝем **экътъб\з** эле калыптырбыз. (Жамийла, 185-бет). Жазуучу экътъб\з жамдама сан атоочту Садыктын кеби аркылуу берип жак м\чъ улады, бул жерде Жамийланы да кърсът\дъ.

4. айтор, эртеби-кечпи, акыры бир к\н\ ал угат да, Толгонай, Элдин арасында оозу бош **бирътъ**-жарым жок дейсиѝби? (Саманчынын жолу, 47-бет). Бирътъ-жарым деген жамдама сын атооч аркылуу мында автор божомолдоо маанисинде жер эне менен Толгонайдын монологуна маани берип чектътъ жасады. Сан атооч сътз стилдик боек берет.

5. ал к\йътъс\ **экътъ** тамдын артында ыйлай тебелеп ж\ргъндъй жыргал кез дагы бир келер болсочу. Арыктын билектей жылымчы сууну бери буруп коюп, тздър\ топурак менен саманды аралаштыра кетмендеп, жоон санга чейин т\r\n\п алып, ылай тебелеп ж\ргъндъ, к\йътъс\ аны кайра-кайра толмоч колунан кыса кармап, билмексен болуп ылайдын астынан анын бутун баса коюп тийишип, **экътъ** алышып ойноп кеткенде Сейде кара-к\чкъ ачууланымыш болчу. (Бетме-бет, 199-бет). Экътъ деген жамдама сан атооч аркылуу жазуучу сейде менен Ысмайылдын турмуш куруп эѝ жакшы мамилесин таттуу учурун баса белгилеп кърсът\п берди.

Т.Аширбаев тз эмгегинде жамдама атоочко басым жасаган. Жамдама сан атоочтор текстте жамдоо, жалпылоо, айрым учурда билгисиздик маанилерин туюнтуу \ч\н керектлет: айтпаса болбос, Чоро **экътъ** бир колдун эки манжасы сыяктуу адамдар болгон (Ч.А.).

Топ сан – с\йлъш\ жана къркъм стилдерде гана активд\ болот. Заттын санын топ-тобу менен кърсът\п, канчадан?, нечеден? деген суроолорго жооп бер\ч\ сандар топ сан болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде топ сандын тз\нчъ тиешел\ м\чъс\ жок, бир же эки кайталанган эсептик сандарга чыгыш жъндъмъс\н\н -дан м\чъс\ улануу менен гана жасалат.

1. Анда азыркы биздин айлыбыз турган жерде **он-он беш** т\т\н жатакчылар болор эле. (Биринчи мугалим, 11-бет). Автор он-он беш деген топ сандарды бер\ менен ошол учурдагы айылдын жашоочуларынын санын болжолдоп кърсътт\ С\йльмгъ топ сан стилдик т\с бере алды.

2. Садык акем кат жазганда адегенде: «Амандык кат» - деп туруп, анан: Андагы Таластагы атыр жыттуу, салкын абасында жашаган, жанданартык кър\ч\ атам Жолчубай» - деп атамдан баштап, анан апамды, анан иштерман энемди айтып, ушинтип барыбызды **бирден-бирден** тз кезеги менен атап, жакын туугандарыбыздын аманчылыгын сурашып, эё акырында: «Жана дагы аялым Жамийла аман-эесн турабы» - деп, Жамийланы бир ооз сурап тътът. (Жамийла, 502-бет). Бир-бирден сан атоочу т\з\л\ш\ боюнча татаал, маанилик жана курулуу тзгъчъл\г\нъ ылайык топ сан. Бир-бирден сан атоочу эсептик сан атоочко чыгыш жъндъмъс\н\н жалганышы жана кайталанып берилиши аркылуу т\з\лд\ Автор Садыктын каты аркылуу бир-бирден деген сьзд\ колдонуу менен \й-б\лън\н ар бирин сурагандыгын берет.

Чамалама сан атоочко

1. Станциянын жалгыз тамында токтой нарыларга кулап жаткан **он чакты** киши бар эен. (Саманчынын жолу, 77-бет). Автор бул жерде он чакты деген чамалама сан атооч сьзд\ бер\ аркылуу онго жакын киши бар экендигин берип жатат.

2. Экинчи жолу районго барып, **он чакты** к\ндън ойноп келип, \ч\нч\ жолкусунда бир к\н т\п, эртеси эле кайра Жайнак \йгъ келип калды. (Саманчынын жолу, 83-бет).

3. Фронттон колу жарадар болуп келген жаёы башкармабыз /сьнбай, Субанкул дагы **эки-\ч** аксакал кишилерибиз отурушуптур. (Саманчынын жолу, 73-бет). Эки-\ч сан атоочу аркылуу каармандардын санын кърсът\ менен чамалама санды кърсъткън.

4. Берки кичинелерин энеси эптеп жоолук-поолукка ороп койсо, ал эми **сегиз-тогуздардагы** тестиер уулуна эчтеке жетпей, тытык, кемселген гана б\r\ш\п отурушуптур. (Саманчынын жолу, 52-бет). Автор согуш учурунда башка жактан келген улуттар жън\ндъ с\rъттъл\п, жаш балдар, алардын арасындагы тестиер уулунун жашынын сегиз тогуздарда экендигин чамалама саны менен кърсътът.

5. ошентсем нары жактан Алиманды ээрчитип, \ч-търт аял келе жаткан экен. (Саманчынын жолу, 86-бет). Жазуучу \ч-търт чамалама сан атоочун бер\ менен болжолдоп кърсът\п берди. Себеби бул окуя кайгылуу эле. Ошондуктан Алиманды аялдар ээрчитип келе жатышты.

С.Кудайбергенов **бълчък санга** - бълчъксан заттын же сандын б\т\н т\ш\н\кт\н бъл\г\н билдирет. Сан атоочтун бул т\r\

синтаксистик жол менен, башкача айтканда эки эсептик сандын айкашынан жасалат. Кыргыз тилинде, ошондой эле кыпчак тилдеринде, бөлчөк сандарды тиздеп ээ мурун бөлчөк чыгыш жандымдык айтылып, андан кийин алымы атооч жандымдык айтылат.

Демек, мындан бөлүн сан чыгыш жандымдык аркылуу, бөлүндүн бөлүгү, алым, атооч жандымдык аркылуу берилет. Чыгыш жандымдык турганы бөлүн сан, атоочтогусу анын бөлүгү. сандык мындай бөлүнүш же сан жандымдык ташкын арифметикалык амалдар менен берилиши болуп саналат. /3/. (С.Кудайбергенов Сын атооч, сан атооч жана буларды мектепте окутуу, 62-б.)

Ал эми профессор Т.Аширбаев бөлгөн сан атоочтор негизинен илимий стилде жыш керектелет. Бөлчөк сан атоочтор илимий жана иш кагаздар стилинде сөз менен эмес цифра менен белгиленет. Жарты, жарым (0,5 же 1/2) жана (0,25 же 1/4) деген сандык ташкын туюнткан сөздөр да бөлчөк сан атоочтордун тобуна кирет. Бул сөздөр сөйлөшүү жана кыркым стилдерде сөз менен жазылат. Он алты жарым килограмм бу мылтыкты жол жоргоңдү эки киши ийине кытырат. Кеткенине чейрек саат болуп калды. (Сөйлөшүү кебинен).

Ошентип, сан жагынан эң аз, лексикалык чектелген категория баш сөз тилдик мүнөзүнүн дээрлик жасалбагшан сан атоочтор кепте стилистикалык жактан дифференцияланган өзгөчө сөз тилдик катары каралып Ч.айтматовдун чыгармаларынын тилинде сан атоочтун ар бир тилдик жактан чектелүү колдонулду.

Пайдаланган адабияттар:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы, 3-китеп, - Бишкек, 2001.
2. Айтматов Ч. Биринчи мугалим, повесттер жана аңгемелер, «Мектеп», басмасы, - Фрунзе, 1978.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология, «Мектеп», - Фрунзе, 1980.
4. Стилистика русского языка. «Просвещение» Ленинградское отделение, - Ленинград, 1989.
5. Чечейбаева Ы.Н. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор, «Илим» басмасы, - Фрунзе, 1978.